

PANOWIE I NIEWOLNICY – GOSPODARKA OKRESU HALSZTACKIEGO

MASTERS AND SLAVES – ECONOMY OF THE HALLSTATT PERIOD

Tomasz Gralak

Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego
ul. Szewska 48, 50-139 Wrocław PL
e-mail: tomasz.gralak@uwr.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-8140-7245>

ABSTRACT: During the Hallstatt period in Central Europe, profound cultural, economic, and social changes occurred. This is due to the emergence of new technologies – primarily iron metallurgy. Another element is the vicinity of the dominant economic system, i.e., the broadly understood Mediterranean civilization, especially the Etruscan cities in Italy. These asymmetrical relationships forced social changes in the areas north of the Alps. An important factor was probably the slave trade, which forced violence and armed struggle. This resulted in a progressive militarization, which is visible through the construction of defensive settlements and the strengthening of farms. The consequence was extreme social stratification and the domination of aristocratic elites. Thus, the stability of such a system depended on the relationship with the dominant partner. In a situation of disruption of relationships, a crisis must have arisen, resulting in the collapse of this culture model.

KEY WORDS: Hallstatt Period, new technology, economy, slavery

W artykule podjęto próbę stworzenia modelu dynamicznych przemian społecznych i kulturowych wywołanych pojawieniem się nowych technologii oraz presji ekonomicznej stworzonej przez sąsiedni, dominujący, system gospodarczy. Analiza zostanie przeprowadzona na podstawie analogii etnograficznych z różnych rejonów świata. Zakładając, że gospodarka to adaptacja do zaistniałych okoliczności naturalnych i społecznych, można przyjąć, że w podobnych warunkach społeczności ludzkie wytwarzały zbliżone systemy (patrz: Polanyi, 2010, s. 57–68). Celem pracy nie jest więc kompleksowy i detaliczny opis ekonomiki okresu halsztackiego, lecz wskaza-

nie mechanizmów, które doprowadziły do jego powstania i upadku. W takiej sytuacji dalekie analogie wydają się uzasadnione – nie dotyczą szczegółów, ale ogólnych zasad. Traktować je można jako modele zastosowane do opisu poszczególnych zjawisk. W tym sensie stanowią one rodzaj eksperymentu intelektualnego. Wskazują, że w określonych warunkach dany fenomen jest możliwy. Co oczywiście samo w sobie nie stanowi dowodu, że zaistniał. Jest to wyłącznie hipoteza badawcza.

Okres halszacki w Europie Środkowej stanowił czas głębokich przemian, właściwie pod każdym względem. Wydaje się, że w procesie tym kluczowe znaczenie miały oddziaływania ze strefy śródziemnomorskiej, przede wszystkim z Grecji oraz z Italii. Obszarem, który ze względu na położenie geograficzne musiał pośredniczyć w tych kontaktach, były Bałkany. Co ciekawe, zamieszkująca je ludność akceptowała te wzorce tylko częściowo. Motywy zdobnicze i inne elementy typowe dla kręgu halszackiego występują stosunkowo nielicznie na południowych Bałkanach (Sandras, 1968, s. 212, 213, ryc. 85; Kristiansen, 1998, s. 224–225, ryc. 115). Pojawiają się dopiero w strefie naddunajskiej (Brosseder, 2004, ryc. 1). Rozwijające się na obszarach północnych Włoch kultury Villanova i Este również charakteryzowały się ceramiką zdobioną ornamentami zbliżonymi do halszackich (Åkerström, 1943, s. 124–144; Peroni, 1975, s. 81–83, ryc. 16). Około VII wieku dociera tam bowiem styl zdobniczy wywodzący się z ornamentyki Grecji okresu geometrycznego (IX–VIII wiek) (Kossack, 1993, s. 140). Między kręgiem halszackim a tym rejonem świata śródziemnomorskiego bezpośrednie kontakty poświadczane są także dużą liczbą różnego rodzaju importów i naśladownictw (Merhardt, 1969, s. 16–110; Shefton, 1995, s. 9–44; Bouzek, 2011, s. 62–65, ryc. 56, 69; Hauser, Schönfelder, 2014). Należy więc podkreślić, że to z obszaru Italii mogły docierać na północ elementy kulturowe znane już wcześniej w Grecji.

Początki epoki żelaza, to również czas narodzin nowej ekonomiki. To w tym czasie bowiem pojawił się nowy surowiec, który znacząco zmienił ówczesne społeczeństwo i gospodarkę. Wydaje się, że to właśnie żelazo było przyczyną nasilenia kontaktów i akceptacji nowych wzorców kulturowych. Wskazuje się, że najwcześniej nowy metal zaczęto używać w państwie Hetytów. Umiejętność jego wytwarzania i obróbki zaczęła się rozszerzać w czasie ich upadku, w trakcie i po najazdach tzw. ludów morskich (Chochorowski, 1999, s. 304–308; Pleiner, 2000, s. 7–22). Rozpad albo głęboka przemiana państw basenu Morza Śródziemnego, która nastąpiła w tych czasach (Cline, 2017), spowodowała również inne relacje z ludami środkowoeuropejskimi. W Grecji żelazo upowszechnia się w czasach najazdu Dorów – pod koniec okresu mykeńskiego i początkach geometrycznego (Lévêque, 1973, s. 85–87). Z tego obszaru jego znajomość rozszerza się w basenie Morza Śródziemnego oraz w kierunku północnym (Pleiner, 2000, s. 23–33). Surowiec ten zaczęto więc szerzej wykorzystywać w okresie walk i niepokojów. Dlatego też nowe wzorce kulturowe dotyczyły w dużym stopniu stylu życia silnie zmilitaryzowanych arystokratycznych elit. O ich obecności świadczą pojawiające się wówczas bogate groby kurhanowe, często wraz z uzbrojeniem (patrz: Kossack, 1970, 1998; Pare, 1991; Arnold, 1999a, s. 43–45). Znane są także stanowiska, gdzie pochówkom towarzyszą ustawiane na

nich kamienne posagi (Gąssowski, 1994, s. 150), wyobrażające uzbrojonych mężczyzn. Ich obecność wskazuje na heroizację postaci wojownika. Sama forma grobu stanowiła natomiast symboliczną manifestację władzy takich właśnie ludzi. Trzeba też zaznaczyć, że w niektórych rejonach znane są tylko pochówki elit (Wells, 1981, tabl. 11; Arnold, 1988, s. 183–184; 1999, s. 43), pozostałe grupy ludności grobów nie posiadały, a w każdym razie nie są one uchwytnie archeologicznie. Forma architektoniczna kurhanu najprawdopodobniej wywodzi się z obszarów Grecji z okresu geometrycznego i z Azji Mniejszej z wczesnej epoki żelaza. W rejonach tych bowiem występowały nasypy ziemne skrywające drewniane lub też kamienne komory (Bouzek, 1997, ryc. 60–62). Idea budowy grobowców przywędrowała więc wraz z żelazną bronią i hierarchią społeczną.

Kultura halsztacka (wschodnia i zachodnia odmiana) oraz jej silne oddziaływanie pojawiają się głównie na obszarach wcześniej zajętych przez kultury kręgu pól popielnicowych. Były to tereny szeroko pojętej Europy Środkowej oraz północna część Bałkanów. Nowe wzorce rozchodziły się więc w obrębie już wcześniej istniejących powiązań kulturowych, politycznych i gospodarczych. Zastosowanie żelaza użytkującym go populacjom dawało znaczącą przewagę nad grupami posługującymi się brązem. Pozwalało na uzyskanie przewagi militarnej. To, że zastosowanie brązu w walce nie zawsze przynosiło oczekiwany efekt, sugerują informacje Homera zawarte w *Iliadzie*:

To rzeź i długą dzidą zgubny cios wymierza,
W koniec Parysowego utrafia puklerza;

Choć twarda miedź, tęgiego ciosu nie odpiera,

Przebija puklerz dzida i kirys przedziera [...]. (Homer, *Iliada*, III, 358–360)

Tuż zaraz Oileja zabił, rządcę koni.

Rzucił się z wozu rycerz i z oszczepem w dłoni

Stanął przeciw zwycięzcy, lecz się nie ocalił:

Silnym go razem dzidy król Micen obalił

Uderzył nią w przyłbicę: trzasła miedź, kość pękła,

Mózg wyprysnął, padł rycerz, ziemia pod nim jękla. (Homer, *Iliada*, III, 93–98)

Pojawiły się także nowe formy broni. Z tego okresu pochodzą żelazne siekierki z bocznymi występami. Mogły być wykorzystywane jako narzędzie, ale prawdopodobnie miały również zastosowanie w trakcie walki (Gedl, 1991, s. 29–30; Bouzek, 1997, s. 105–106, ryc. 100–102; Derrix, 2001, s. 45–49, ryc. 13–14). Pojawiły się także długie miecze (patrz: Bouzek, 1985, s. 128–132; Gerdsen, 1986). Mogły być wykonane zarówno z żelaza, jak i z brązu. Ich długość sugeruje, że była to przede wszystkim broń jazdy. Niewykluczone, że w trakcie walki używano także wozów bojowych. Przewaga jednych grup nad drugimi powodowała też powstanie systemu, którego istotą były znaczne nierówności w statusie. Dotyczy to zarówno relacji między poszczególnymi społecznościami, ale także w ich obrębie. Była to jedna z przyczyn powstania silnie hierarchicznego społeczeństwa zdominowanego przez wąską

i militarystyczną elitę. Wydaje się więc, że to właśnie ona była głównym nośnikiem nowej kultury.

W okresie halsztackim upowszechniają się także osady umocnione, często o promiejskim charakterze (Brun, Chaume, 2013; Fernández-Götz, Krausse, 2013). Poza tym budowano także tzw. farmy wodzowskie (Härke, 1979, 1982; Wells, 1980, 1984; Reichenberger, 1994, s. 187–215; Bugaj, Kopiasz, 2006). Prawdopodobnie założenia takie powstały jako siedziby przedstawicieli nowych elit. Ich umocniony charakter ułatwiał kontrolę pozostałych grup społecznych. W starożytności tego typu korelacja formy architektonicznej z silną stratyfikacją społeczną była traktowana niemal jako oczywistość:

[...] zamek na wyniosłości dobry jest przy ustroju oligarchicznym i monarchicznym, natomiast przy ustroju demokratycznym zaleca się jednolite umocnienie całego miasta, a przy ustroju arystokratycznym ani jedno, ani drugie nie jest wskazane, lecz raczej większa ilość miejsc obwarowanych. (Arystoteles, *Polityka*, 1330b)

Wydaje się, że zastosowanie żelaznych narzędzi do obróbki drewna spowodowało, że ich wzniesienie wymagało mniejszego nakładu pracy. Jako narzędzia wielofunkcyjne mogły do tego służyć wspomniane już żelazne siekiery z bocznymi występami, a poza tym żelazne siekiery z czworoboczną tulejką (Gedl, 1991, s. 31–33; Derrix, 2001, s. 51–53, ryc. 16) oraz żelazne tulejkowate dłuta (Gedl, 1991, s. 33–34; Derrix, 2001, s. 72–75, ryc. 35). Do budowy osad nie potrzeba było więc pracy tylu ludzi co wcześniej. Jak się wydaje, można także było je budować nieco szybciej. Ich wznoszenie było więc relatywnie łatwiejsze niż w epoce brązu.

Wraz z nowymi formami architektonicznymi i nowymi narzędziami pojawiły się też nowe rozwiązania konstrukcyjne. Powszechnie zaczęto stosować systemy modularne. Poszczególne budynki i całe osady stanowiły kompozycje powtarzalnych elementów (patrz: Gralak, 2017, s. 13–36). Rozwiązania takie pozwalały w prosty sposób konstruować duże i rozległe założenia. Systemy modularne stosowano również do budowy przedmiotów codziennego użytku – brązowych okuć pasów, szpil itd. W ten sposób komponowano również ornamenty na naczyniach ceramicznych i metalowych oraz na tekstyliach (Gralak, 2017, s. 37–39). Umiejętność zastosowania systemu modularnego była więc specyficzną technologią, której początki wyprawić można znad Morza Śródziemnego i Grecji okresu geometrycznego (Gralak, 2017, s. 49–65). W podobny sposób – przy użyciu heksametru, a więc powtarzalnych jednostek długości brzmienia – komponowano teksty literackie, np. Iliadę i Odyseję Homera (Sądejowa, 1959, s. 14–22; Landels, 2003, s. 132–134). Prawdopodobnie podobna sytuacja wystąpiła w kulturze halsztackiej, na co wskazują licznie występujące wyobrażenia ludzi z lirą (van den Boom, 1995, s. 45, ryc. 8; Reichenberger, 2000, ryc. 196; Gediga, 2006, s. 88–90; Bugaj, 2010, s. 117, ryc. 17: 9, 10; 18). Systemy modularne stosowano więc, aby w prosty sposób zapamiętywać dużą liczbę informacji – można je traktować jako mnemotechnikę. Umiejętności takie w sytuacji braku pisma były bardzo przydatne, gdy społeczeństwo i kultura materialna stawały się co-

raz bardziej rozbudowane. Również ten rodzaj wiedzy (*know-how*) prawdopodobnie także był przyczyną sukcesu modelu kultury halsztackiej.

W kulturze halsztackiej pojawiły się też nowe techniki tkackie. Zjawisko to można zaobserwować przez bogate znaleziska tekstyliów z cmentarzyska i kopalni soli w Hallstatt w Austrii (Grömer, Kern, Reschreiter, Rösel-Mautendorfer, 2013). To wtedy upowszechniają się znane już w późnej epoce brązu tkaniny wykonane w splocie skośnym 2/2 (Möller-Wiering, 2012, s. 131; Grömer i in., 2013, s. 64, ryc. 20). Na naczyniu z Rabensburga w Austrii natomiast odnotowano najstarsze wyobrażenie krosna dwuwalowego z obszaru Europy. Trzeba jednak zaznaczyć, że interpretacja nie jest pewna ze względu na schematyczny sposób przedstawienia (Grömer, 2016, s. 138, ryc. 78). Generalnie posługiwano się trzema typami pionowych warsztatów tkackich, zróżnicowanych pod względem wymiarów. Najmniejsze miały szerokość od 0,6 do 0,9 m, kolejna grupa – od 1,2 do 2,0 m, największe dochodziły do 4,0 m (Belanová-Štolcová, Grömer, 2010, s. 17). Produkcja była więc zróżnicowana, zapewne też masowa i komercyjna. Niektóre tekstylia miały charakter ewidentnie luksusowy. Znaleziska z kopalni w Hallstatt czy z książęcego grobu z Eberdingen-Hochdorf wskazują, że tkaniny wykonywano z przędzy barwionej lub że posiadała ona ozdobne przeszycia czy kolorowe krajki (Banck-Burgess, 1999; Grömer, 2016, s. 385–395, 399, ryc. 221, s. 453; Grömer, 2015, s. 17). W zdobieniu dominowały tzw. wzory geometryczne – trójkąty, romby, kraty itd. (Banck-Burgess, 2012, s. 72, 78, 109–112). Jak już wspomniano, ornamenty takie również miały strukturę modułarną. Oprócz wymiaru estetycznego, społecznego i komercyjnego nowe typy tkanin pozwalały na dokładniejszą izolację termiczną noszących je ludzi. Wydaje się to szczególnie przydatne w górskich rejonach Europy Środkowej. Zaczęto też nosić nowe rodzaje ubrań. Wskazuje na to pojawienie się zapinek w miejsce wcześniej stosowanych szpil (Bouzek, 1997, ryc. 116, 115–117, 123). Wizerunki znane z tzw. sztuki situl oraz ceramiczne modele pokazują także, że zaczęto używać butów o szpiczastych i zagiętych do góry czubkach (Bouzek, 1997, ryc. 150: 4, 9; Hansen, 2008, s. 149, lista 8). Najwcześniejsze przedstawienia takiego obuwia znane są z Azji Mniejszej, było ono typowe dla ludu Hetytów (Barber, 1995, ryc. 5.6). Najprawdopodobniej stąd właśnie dociera do Europy Środkowej. Co ciekawe, podobne skórzane buty do dziś są typowe dla ubioru regionalnego z terenu Bałkanów (tzw. opanici) (Barber, 1995, ryc. 5.7). Nieco odmienne – o słabiej zadartych czubkach – znane są z terenu Karpat Zachodnich (kierpce). Wydaje się więc, że buty takie powstały i były użytkowane w rejonach o kamienistym podłożu. Anatolijską genezę prawdopodobnie mają także metalowe elementy pasów, w tym kłamry (Vasić, 1973; Kristiansen, 1998, s. 220–222, ryc. 112). Nowe elementy garderoby najprawdopodobniej również dawały lepszą ochronę ciała. Jak się wydaje, były one także nieco bardziej praktyczne. Licznie znane są także znaleziska grzebieni (Dzięgielewski, 2007) oraz tzw. niezbędników toaletowych (Gedl, 1988). Miały one służyć do codziennej kosmetyki – czyszczenia uszu, paznokci, usuwania włosów itd. Na poprawę jakości życia zapewne wpływało też pojawienie się żelaznych noży. Jak wskazują na to znaleziska grobowe, było to powszechnie dostępne narzędzie wielofunkcyjne. Wszystkie te elementy przekładały się na poprawę

kondycji biologicznej, a co za tym idzie sukces populacyjny, a następnie polityczny społeczności kultury halsztackiej. Najprawdopodobniej poprawa jakości życia najbardziej dotyczyła przede wszystkim klasy elit. Skutkowało to wzmocnieniem ich dominacji.

Przewaga jednych grup nad innymi, będąca skutkiem stosowania przemocy i innowacji technologicznych, pod względem skali była uderzająco większa niż we wcześniejszych społecznościach kultury pól popielnicowych. Te ostatnie charakteryzowane są jako dużo bardziej egalitarne. Tak przynajmniej sugeruje obrządek pogrzebowy, gdzie brak wyraźnie czytelnych wyznaczników różnic statusu (Rysiewska, 1996, s. 117–232). Niewykluczone, że struktura silnie hierarchiczna w okresie halsztackim była też efektywnym narzędziem zarządzania. Towarzyszący jej przymus powodował bardziej optymalne wykorzystanie zasobów ludzkich. Mówiąc wprost, ludzie mogli być po prostu zmuszani do pracy.

W okresie halsztackim zmienia się również struktura wymiany. W epoce brązu przedmiotem handlu był przede wszystkim surowiec brązowy w formie różnego rodzaju sztab lub ozdób. W sytuacji obecności łatwiej dostępnego żelaza przestaje on być jednak tak ważny. Najprawdopodobniej stał się on też nieco tańszy. Wydaje się, że model dystrybucji żelaza mógł być zbliżony do tego, który przedstawił Diodor dla obszarów śródziemnomorskich:

Na wysokości miasta w Etrurii zwanego Poplonion znajduje się wyspa, którą nazywają Aithaleią. [Wyspa] ta, odległa od wybrzeża na około 100 stadiów, wzięła nazwę od ogromnej ilości sadzy, która ją pokrywa. Ma bowiem duże [złoże] skały sedyrytu, którą [mieszkańcy] rozbijają do wytopu i pozyskania żelaza, więc posiadają wielką ilość tego metalu. Zatrudnieni przy tych pracach [ludzie] tną skałę, a pocięte kamienie wypalają w specjalnych piecach; w nich [za pomocą] potężnego ognia topią kamienie i dzielą na stosunkowo równe wielkością [kawalki], kształtem zbliżone do wielkich gąbek. Kupcy, którzy je skupują i handlują nimi, przewożą je do Dikaiarchei i na inne rynki. Towary te nabywają inni, gromadząc wielu specjalistów w zakresie kowalstwa, obrabiają je i wykonują różnorakie przedmioty z żelaza. Jednym z nich nadają kształt broni, z innych wyrabiają w odpowiedniej formie dwuzębne motyki, sierpy i inne narzędzia; a ponieważ są one przywożone przez kupców do każdego miejsca, wiele stron zamieszkałego świata ma udział w pożytku z nich [płynącym]. (Diodor Sycylijski, *Biblioteka historyczna*, V: 12, 1–2)

Te wspomniane przez Diodora „wielkie gąbki” mogą odpowiadać łupom żelaznym o formach tzw. bochnowatych (*loaf-shaped*). Znane są one z początków okresu halsztackiego z obszarów Słowacji (Pleiner, 2000, s. 231, ryc. 62). Najprawdopodobniej oprócz źródła surowca stanowiły również ekwiwalent wymiany. Jako płacideł (i materiału do dalszej obróbki) zaczęto także używać dużych bipiramidalnych żelaznych sztab (patrz: Kristiansen, 1998, s. 109, ryc. 108) oraz mniejszych prętów określanych, a czasami także używanych jako ruszty (Egg, 1996, s. 139, ryc. 83, 86; Terżan, 1990, mapa 25; 2004; Golec, 2003/2004, Tecco Hvala, 2012, s. 188–190, ryc. 74). Zjawisko takie ma dokładne analogie (i pierwowzory) w Grecji okresów geometrycznego, archaicznego, a w wypadku Sparty nawet klasycznego (Gansiniec,

1956). Długie żelazne pręty określane jako oboli (dosłownie ruszty) noszono po kilka sztuk w dłoni, co określano jako drachma (derywat od chwytać) (Pleiner, 1969, s. 15–17; 2000, s. 16, 22). Skarb 150 takich prętów znaleziono w Heraionie w Argos na Peloponezie (Lévêque, 1973, ryc. 17). Podobne ruszty znane też były z terenów Italii (Sary, 1979; von Hase, 1998, s. 260, ryc. 25). Wcześniej natomiast w Assyrii, gdzie żelaza używano do płacenia podatków i trybutów (Pleiner, 2000, s. 22). Jako przejaw oddziaływań z południa można także uznać stosowane systemy wagowe. Odważniki znajdowane w strefie górnodunajskiej w okresie HaC-D i LTA znajdują analogie formalne w znaleziskach z późnej epoki brązu, ale mają też odpowiedniki na terenie Italii. Nie można również wykluczyć, że wraz z kształtem odważników przejmowano także śródziemnomorskie systemy wagowe (Rahmstorf, Pare, 2007, s. 275–277).

Nowy surowiec ułatwiał dominację militarną i gospodarczą. Można więc zadać pytanie – na ile pozycja elit wynikała z kontroli nad produkcją i dostępem do żelaza. Stanowiska związane z jego obróbką są nieliczne i zlokalizowane głównie na terenie osad obronnych. Tam też znajdowane są sztaby surowca (Pleiner, 2000, s. 31–32). Może to oczywiście wynikać z technologii, która zostawiała mało śladów rozpoznawalnych archeologicznie. Nie można jednak wykluczyć, że proces ten znajdował się pod kontrolą elit, i stąd właśnie znaleziska w ich siedzibach. W tym sensie produkcja byłaby scentralizowana, co można było wykorzystywać jako narzędzie władzy ekonomicznej. Oczywiście dawało to również (a może przede wszystkim) monopol dostępu do surowca, z którego wykonywano broń. Tego typu model zależności władzy i kontroli nad metalurgią ma dokładne analogie we wczesnonowożytnej Afryce Subsaharyjskiej. Pojawia się tam nawet postać określana przez europejskich etnografów jako król kowal (Le Roi Forgeron). Wśród wielu plemion i organizacji państwowych produkcja żelaza była organizowana i całkowicie kontrolowana przez władzę i związane z nim elity. Uzyskany metal używany był do wytwarzania broni, co zapewniało utrzymanie władzy oraz prowadzenie udanych wypraw wojennych. Oczywiście znaczenie handlowe i prestiżowe tego procederu też było bardzo istotne (Herbert, 1993, s. 131–163; Blakely, 2006, s. 166–191). Warto zwrócić uwagę, że żelazo w formie długich sztab lub krótszych prętów traktowano jako płacidła i źródło surowca aż do połowy XX wieku (Vorbrich, 1989, s. 165, ryc. 25). Cyrkulowały one równoległe do sztab i bransolet brązowych (tzw. manilas) także używanych do tego celu (patrz: Eyo, 1979). W wypadku Europy takie zastosowanie ozdób wydaje się bardziej charakterystyczne dla epoki brązu. Niemniej też w okresie halzstackim znane są bransolety o powtarzalnych rozmiarach i formach. Zjawisko takie zaobserwowano np. w grupie śląsko-wielkopolskiej kultury łużyckiej (Gedl, 1991, s. 88, 91; Gediga, Józefowska, Łaciak, Dolata-Daszkiwicz, 2020, s. 129–132), uznawanej za peryferyczne ugrupowanie kręgu halzstackiego (Gediga 2010; 2011; 2013, s. 384, ryc. 1).

Trzeba zaznaczyć, że broń i narzędzia żelazne nie musiały być od początku zasadniczo lepsze od tych wykonanych z brązu. Przewagę dawał natomiast dostęp do surowca, z którego można je było wykonać, bez dalekiej sieci powiązań handlowo-politycznych. Innymi słowy, kto miał żelazo, zyskiwał niezależność. Pamiętać też trzeba,

że proces wprowadzania tego surowca był długotrwały. Sukces nowego wzorca kulturowego nie zależał więc od jednostkowych przełomowych wydarzeń (jak kampania wojenna lub bitwa), lecz zjawisko to było rozciągnięte w czasie. Jak się wydaje, to właśnie w dłuższej perspektywie zastosowanie nowej technologii dawało przewagę militarną, polityczną i ekonomiczną.

Jak już wspomniano, w związku z upowszechnieniem się żelaza najprawdopodobniej obniżyła się wartość brązu. Mogło to dotyczyć zarówno wymiaru materialnego i symbolicznego. Zjawisko to może być przyczyną spadku liczby skarbów na terenie Polski w okresie HaC (patrz: Blajer, 2001, mapa 7). Prawdopodobnie dostęp do brązu przestał być zasadniczym wskaźnikiem statusu. Jako kontynuację zwyczaju depozycji można traktować gromadne znaleziska sztab żelaznych. Występują one jednak głównie na ograniczonym obszarze południowo-zachodnich Niemiec. Niejasna jest także ich chronologia. Część badaczy wskazuje, że należy je łączyć raczej z okresem lateńskim (Jacobi, 1974; Pleiner, 2000, s. 34; Mangel, 2012). Wydaje się więc, że elity zmuszone były do poszukiwania innych wyznaczników statusu. Z tego powodu zmienił się asortyment importów. Pojawiły się przedmioty takie jak grecka ceramika malowana oraz, znacznie częściej, wykonane z brązu zestawy do picia wina. Masowo importowano również sam alkohol, przejęto więc również zwyczaje związane ze sposobem jego konsumpcji (patrz: Kristiansen, 1998, s. 250–252, ryc. 130; Arnold, 1999b; Nebelsick, 2020). Istotnym elementem budującym pozycję elit były więc kontakty ze strefą śródziemnomorską. Powodowało to powstawanie relacji, a właściwie uzależnienia typu centrum-peryferia (Frankenstein, Rowlands, 1978; Rowlands, Frankenstein, 1998; Kristiansen, 1998, s. 249–254). Wydaje się więc, że był to okres, w którym skarby zostały zastąpione ostentacyjną konsumpcją oraz wspomnianymi już wyżej bogatymi grobami kurhanowymi.

Manifestacją dominacji elit był więc hedonistyczny styl życia, jaki prowadziły. Zjawisko to jest szczególnie czytelne w porównaniu do społeczności wcześniejszych kultur pól popielnicowych o dużo bardziej egalitarnych relacjach. Widać wyraźnie, że jest to nowy fenomen będący pochodną nowych relacji społecznych. Ten styl życia można rozpoznać, analizując przedstawienia tzw. sztuki situl (patrz: Kastelic, 1964; Müller-Karpe, 1968, s. 143–163; Frey, 1969; Eibner, 1981, 1986). Dotyczy to naczyń metalowych wytwarzanych prawdopodobnie na obszarach północnej Italii, które znajdowane są jednak także w środowisku halsztackim. Trudno jednoznacznie stwierdzić, na ile sceny wyobrażone na situlach obrazują ówczesną rzeczywistość społeczną. Nie ulega natomiast wątpliwości, że takie właśnie były aspiracje elit, i z pewnością próbowano je realizować. Na naczyniach takich powtarzają się przedstawienia ludzi niosących różne dobra (Lucke, Frey, 1962, tabl. 64; Bianchin Citton, 2014, ryc. 4B). Wśród nich są właśnie metalowe naczynia (zapewne wypełnione napojami) oraz zwierzęta (czasami są one prowadzone i zabijane). Można to interpretować jako składanie darów – danin, podatków, trybutów itd. Byłaby to wizualizacja dominacji ekonomicznej. Dobra te, jak można się domyślać, przeznaczone były na uczty, które również zostały wyobrażone na situlach. Przedstawiana jest głównie konsumpcja napojów, a znaleziska z grobów kurhanowych sugerują, że mogło to być przede wszystkim

wino. Dostęp do tego produktu był więc ważnym wyznacznikiem statusu. Ponadto pijące postaci są wyraźnie obsługiwane, ktoś podaje lub nalewa im napoje (Eibner, 2012, ryc. 9). Pojawili się więc ludzie pełniący rolę służących. Poza tym obok pijących napoje wyobrażone są postaci grające na fletniach Pana, lirach lub aulosach oraz trzymające wachlarze (Eibner, 2016, ryc. 3, 4, 7). Ta kategoria osób najprawdopodobniej była odpowiedzialna za „umilanie” atmosfery w trakcie uczt. Ewentualnie mogą to być sami przedstawiciele klasy elit, którzy w ten sposób spędzali czas. Konsumpcja napojów (wina) wyraźnie pokazuje więc różnicowanie społeczne. Po pierwsze nie były one dostępne dla wszystkich, po drugie sam sposób picia pokazuje hierarchię. Warto też dodać, że naczynia metalowe, w tym właśnie zdobione situle, same w sobie były przedmiotami wartościowymi. W wypadku prostszych form można nawet zakładać, że mogły one stanowić miernik wartości czy nawet rodzaj płacidła. Sugerują to informacje Homera. W ten sposób traktowane są metalowe trójnogi. Ich wielkość (a przez to i wartość) była jasno określona przez powtarzane klasy objętości, tzn. miarę nasypową (patrz: McLean, McDonald, 1992, s. 27–35). Co charakterystyczne, tak również traktowano importowane z Europy naczynia brązowe w Afryce przedkolonialnej (Herbert, 1984, s. 205–207). W takim kontekście tzw. sztuka situl nabiera nowego wymiaru. Ekstrawagancki styl życia elit został ukazany na przedmiotach samych w sobie wyrażających ówczesny koncept wartości.

W sztuce situl znane są także przedstawienia stosunków heteroseksualnych, które doczekały się różnych kulturowo-religijnych interpretacji (Nebelsick, Schaller, 2022; Eibner, 2018, s. 385, ryc. 6–7). Pojawia się także scena (np. na cyście z Sanzeno we Włoszech), gdy kopulujący mężczyzna jest dodatkowo pojony z czerpaka trzymanego przez usługującą mu osobę (Eibner, 2012, ryc. 6). W tym momencie znów warto sięgnąć do informacji zawartych w dziełach Homera. Kobiety (branki) były traktowane jako rodzaj dóbr:

Lecz jeżeli cię jego dotyka niedola,
Masz złoto, branki, konie, miedź, masz liczną trzodę,
Daj mu z tego większą niż moja nagrodę. (Homer, *Iliada*, I, 548–550)

Nierówności społeczne najprawdopodobniej dotyczyły więc także eksploatacji o charakterze seksualnym.

Na situlach pojawiają się również wyobrażenia podkreślające znaczenie siły i przemocy militarnej. Jak już zwracano uwagę, wydaje się, że to właśnie ona była zasadniczym narzędziem dominacji elit. Musiała więc znaleźć swoje uzewnętrznienie w sztuce. Znane są sceny przedstawiające pochody wojowników w pełnym uzbrojeniu – zarówno pieszych i konnych (Lucke, Frey, 1962, tabl. 5, 63, 64; Turk, 2005, s. 39, ryc. 58.1). Nie można wykluczyć, że są to wyobrażenia parad i wypraw wojennych. W niektórych wypadkach wyraźnie przedstawione są starcia zbrojne. Znane są też sceny walk „bokserskich” (Eibner, 2008). Występują także wyobrażenia rydwanów, mogą to znów być przedstawienia walk albo też wyścigów (Lucke, Frey, 1962, tabl. 63, 75; Eibner, 2018, s. 387, ryc. 9, 10). Ponadto znane są sceny polowań

(Eibner, 2001). Zajęcia takie stanowiły rozrywkę ludzi, dla których przemoc była istotnym elementem życia. Warto też zwrócić uwagę, że postaci wyobrażone na situlach noszą wyszukane nakrycia głowy i ubrane są we wzorzyste (kraciaste) szaty. Jak się wydaje, w tym wypadku wyraża to także dostęp klasy elit do tekstyliów, również traktowanych jako rzadkie i luksusowe dobra. Potwierdzają to znaleziska kolorowych tkanin z grobowców kurhanowych (Megaw, 1970, ryc. 7; Hundt, 1985, s. 107–115, ryc. 120–132; Banck, 1996, s. 42–63). Na situlach pojawiają się także wyobrażenia mebli: krzeseł, tronów, ław/ łóż. Sprzęty te najprawdopodobniej można traktować jako przedmioty zbytku. Ogólnie styl życia elit pokazuje fascynację przemocą oraz hedonistyczną i orgiastyczną konsumpcją. Trudno o bardziej spektakularną wizualizację dominacji jednych nad innymi. Zjawisko to miało bardzo widowiskowy, wręcz teatralny charakter, i zapewne nie był to przypadek. Dominacja miała być widoczna. Dodać można, że taki styl życia był z pewnością bardzo drogi. Koszty te ponosiły jednak grupy ludności o niższym statusie.

Charakterystyczną cechą dla tego okresu jest też występowanie bogato zdobionej ceramiki o wyszukanych formach. Jako przykłady można podać zwłaszcza grupę Alb-Hegauz SW Niemiec (van den Boom, 2001) czy też kulturę śląsko-platenicką w Czechach (Vakolek, 2008, s. 97, ryc. 53). Mogą to być delikatne naczynia o grafitowanych powierzchniach, niektóre z nich określane są jako luksusowe (Kopiasz, 2008, s. 216–217). Najbardziej spektakularnym fenomenem jest jednak ceramika malowana, czasami pokryta bardzo wyszukаныmi ornamentami (Alfawicka, 1970; Gediga, Łaciak, Łydzba-Kopczyńska, Markiewicz, 2017). Obecność tego typu naczyń wyraźnie pokazuje, jak ważnym elementem ówczesnej kultury była wyszukana i pokazowa konsumpcja. Do tego właśnie służyły widoczne z daleka kolorowe naczynia. To kolejny element podkreślający pozycję elit. Z tego powodu były składane w bogatych grobach (Brosseder, 2004, s. 338; Łaciak, 2009, s. 302). Pozycję społeczną okazywano przecież przez ostentacyjne korzystanie z dóbr niedostępnych dla wszystkich.

Generalnie styl życia elit halsztackich wskazuje, że ukształtowała się już tzw. klasa próżniacza. W klasycznym ujęciu T. Veblena ludzie tacy zajmują się rządzeniem, rzemiosłem wojennym, sportem i obrzędami religijnymi (2008, s. 33–59). Ten specyficzny podział pracy pozwalał im na dominację niemal na wszystkich polach i pełną kontrolę działalności wytwórczej. Oczywiście umożliwiało to także przejmowanie nadwyżek. Dzięki temu byli też niejako obsługiwani przez pozostałych członków społeczności. Bardzo charakterystyczną cechą tej klasy ludzi jest wyszukana i ostentacyjna konsumpcja oraz drogie i wyszukane ubiory. Zjawisko to ma charakter uniwersalny i pojawia się wraz z silną stratyfikacją społeczną. Dotyczy także społeczności tzw. wodzowskich, co dokładnie przedstawił M. Sahlins, analizując relacje wśród wyspiarzy Fidżi¹:

¹ Oczywiście XIX-wieczna Oceania to daleka analogia i z pewnością nie obrazuje dokładnie tego, co działo się w społecznościach halsztackich. Jak jednak już wspomniano, zjawiska takie mają charakter ponadkulturowy. Zaprezentowany przykład pokazuje więc naturę i ogólny mechanizm opisywanego fenomenu. Warto też zwrócić uwagę, że podawane cytaty pochodzą z pracy, w której M. Sahlis, aby wyjaśnić

Życie na Bau stanowiło właściwie nieprzerwane widowisko, obrazujące poddanie i dominację. Był to ciąg rytualnych demonstracji siły Bau, które dzięki przemowom, gestom, śpiewom, tańcom, ozdabianiu ciała, ofiarom z pokarmów i dóbr, tłumom ludzi i ogólnemu podnieceniu reprezentowało kulturę fidżyjską, kusi, by powiedzieć, że tą najwyższą, ale tak czy inaczej najwyższą cenioną. Spektakl towarzyszył również składaniu skromnych i wielkich danin, znoszonych z bliska i z daleka. Jak już powiedziano, niektóre z nich przypadały na porę pierwszych zbiorów. Dotyczy to zwłaszcza bulw jamsu i owoców z drzew; inne ofiary przywożono z odległych królestw co rok lub co pół roku. Były także nadzwyczajne opodatkowania podległych krajów i dobrowolne dary stamtąd dla tego czy innego wodza na Bau, przesyłane z nadzieją na określoną korzyść. Nic z tego nie działo się bez stosownej ceremonii, wielokrotnie zaś niezbędne było święto. (Sahlins, 2011, s. 106)

Ze szczegółami opisali to naoczni świadkowie:

Europejczyka przebywającego u wielkiego wodza, takiego jak Vunivalu Mbau, zdumiewa liczba drobnych hołdów. Mniej więcej kilka razy w ciągu dnia spod domu rozlega się wykrzyczana tama [ceremonialne pozdrowienie z okazji zbliżania się do domu wodza lub boga]. Mata [matanivanua, herold] wodza wygląda na zewnątrz i anonsuje przybycie jakiegoś podległego rodu z ofiarą – zwojem plecionki, belą płótna [tapa] lub żółtciem i nieodzownym korzeniem kava. Kilkoro domowników wychodzi na zewnątrz, by posłuchać przemowy towarzyszącej składaniu daru i klaskać w przepisany zwyczajem sposób, ale sam wódz rzadko zniża się do tego, by można było usłyszeć jego słowa. Towar zostaje odniesiony do magazynu, skąd w odpowiednim czasie zostanie przydzielony jakiemuś zasłużonemu wodzowi, aby mogli z niego korzystać liczni podopieczni tego wodza lub by można było go użyć w jakichś zawitych negocjacjach politycznych, od których zależy bezpieczeństwo federacji. (Thomson, 1908, s. 282, za: Sahlins, 2011, s. 107)

Płacenie podatków na Fidżi, inaczej niż w Wielkiej Brytanii, łączy się ze wszystkim, co ludzie uwielbiają. Pora, kiedy to się odbywa, jest wyjątkowa; to dzień na najlepszy strój, najładniejszy wygląd i najuprzejmiejsze słowa, dzień na pokazanie fiszbinów wieloryba i naszyjników z monetek [...] szkarłatnego czółka [...] najnowszego typu obroży [...] najwdzięczniejszego typu turbanu. Fryzura przygotowywana od miesięcy wreszcie jest doprowadzona do doskonałości: ciało namaszczone najpiękniej pachnącymi i przybrane najradośniejszymi kwiatami [...]. Także broń – maczugi, włócznie i muszkiety – osiąga prawdziwy połysk i niezwykle świeży wygląd. Fidżyjczycy znoszą daniny, okazując na wszelkie możliwe sposoby radosne podniecenie, w którym pełny udział ma całe plemię. Zbierają się tłumy widzów, a król i jego świta są obecni, by odebrać należność, płaconą wśród śpiewów i tańca, a przyjmowaną z uśmiechem na twarzy i aplauzem. Po tej scenie płacący podatki oddalają się, by wziąć udział w uczcie wydanej przez ich króla. (Williams, Calvert, 1859, s. 30–31, za: Sahlins, 2011, s. 107)

Zachowania takie – i te na Bau, i te w kulturze halsztackiej – mają też znamiona potlaczu. Zjawisko takie jest typowe dla populacji, w których pozycja społeczna jest zmienna i poszczególne jednostki lub grupy starają się ją poprawić. Dotyczy to oczy-

przebieg przemian politycznych na Archipelagu Fidżi, użył analiz dostarczonych przez Tukidydesa dotyczących wojny peloponeskiej w antycznej Grecji.

wiecie głównie rywalizacji między przywódcami i członkami elit. Może przybierać różne formy, generalnie jednak polega właśnie na ostantacyjnej konsumpcji, rozdawnictwie oraz niszczeniu lub innych formach wyprowadzania dóbr z obiegu (Mauss, 2001, s. 165–255; Nowicka, 2006, s. 294–295, 354–355). W ten sposób okazywano bogactwo poszczególnych władców czy grup. Było to obliczone na zrobienie odpowiedniego wrażenia na potencjalnych sojusznikach czy wrogach. Dobra materialne inwestowano więc w relacje międzyludzkie czy międzygrupowe. W ten sposób budowano prestiż. Dokładnie taką funkcję pełniły także duże groby kurhanowe, wyposażone w luksusowe dobra (Frey, 1980, s. 81–93; Reitinger, 1981, s. 13–16; Egg, 1996; Egg, Kramer (red.), 2013; Egg, Kramer, 2016). Co charakterystyczne, lokalizowano je w pobliżu umocnionych osad, domniemanych siedzib ówczesnych elit (Balzer, 2018). Miały być z daleka widoczne dla mieszkańców i stanowić trwałą dominantę symboliczną. Potlacz stanowił więc manifestację możliwości ekonomicznych, ale też i pokaz siły władzy. Parateatralna forma uczt i pogrzebów powodowała, że przekaz taki był odbierany przez wiele zmysłów, a przez to był bardziej dobitny. Oczywiście nie wszystkie dobra wyprowadzano z obiegu – potlacz to przede wszystkim proces redystrybucji. To przez rozdawnictwo zdobywano sojuszników i współpracowników. Udział w wystawnej konsumpcji (nawet niewielki) z pewnością był atrakcyjną perspektywą dla wielu ludzi. Pamiętać też trzeba, że przemoc symboliczna zawsze towarzyszy tej rzeczywistej i bez niej jest właściwie niemożliwa.

Pojawienie się klasy elit, odbiorców dóbr luksusowych, katalizowało obrót towarami. To właśnie one posiadały zasoby, które mogły służyć jako przedmiot wymiany. Ze względu na swoją pozycję potrafiły je egzekwować od ludności o niższym statusie społecznym. Natomiast aby legitymizować swoją supremację, potrzebowali dóbr luksusowych. Mogli z nich ostantacyjnie korzystać, a także je rozdawać. Z kolei budowa dużych osiedli obronnych, charakterystycznych dla tego okresu, powodowała koncentrację potencjalnych klientów. Łatwiej więc było dotrzeć do odbiorców. Elity, jako zainteresowane importowanymi dobrami, poprzez swoją siłę militarną i polityczną najprawdopodobniej potrafiły także zapewnić bezpieczeństwo handlu. Ze względu na powszechne stosowanie wozów (patrz: Pare, 1992), również transport stał się łatwiejszy i mniej kosztowny. Można się domyślać, że wymuszało to powstawianie w miarę przejezdnych szlaków i generalnie przyczyniało się do wzrostu wymiany obserwowanego w tym okresie (patrz: Lang, Salac, 2002).

Za wszystkie importowane dobra trzeba było jednak czymś zapłacić. I jak się wydaje, to właśnie był jeden z bardziej istotnych czynników budujących ówczesny system społeczny. Od dawna wskazuje się bowiem, że głównym ekwiwalentem wymiany byli najprawdopodobniej ludzie. W tym wypadku również główną przyczyną były niesymetryczne relacje gospodarcze. Widoczne jest to zwłaszcza w kulturze zachodniohalszackiej, rozwijającej się na północnym przedpolu Alp. Po ich drugiej stronie, na Półwyspie Apenińskim, funkcjonowały w tym czasie miasta etruskie z rozwiniętą gospodarką o cechach komercyjnych. Potrzebni więc byli ludzie do różnego rodzaju prac, w związku z tym masowo sprowadzano niewolników. Mieli oni pochodzić także z Północy, z rejonów zajętych przez ludność kultury halszackiej (Nash, 1985, s. 60;

Arnold, 1988; Nash Briggs, 2003). H. Härke wskazuje nawet, że taki rodzaj handlu wywoływał podobne skutki jak w Afryce w czasach wczesnonowożytnych. W obu wypadkach w zamian za ludzi otrzymywano głównie dobra prestiżowe. Powtarzając się wyprawy po niewolników powodowały wzrost liczby wojen i zapotrzebowanie na ochronę zbrojną. W wypadku kultury halsztackiej widoczne jest to przez militaryzację tej społeczności oraz budowę osiedli obronnych (Härke, 1982, s. 201). Istotne są tu zwłaszcza tzw. farmy wodzowskie. Ich znaczenie wojskowe było raczej znikome. Pozwalało jednak ochronić mieszkańców (zwłaszcza dzieci) przed porwaniami dokonywanymi przez bandy handlarzy ludźmi. Palisada i rowy otaczające takie osiedla zapewniały więc elementarne poczucie bezpieczeństwa.

Analogie afrykańskie pokazują także, jak nasilony handel niewolnikami zmienia strukturę społeczną. Udział w tym procederze był bardzo dochodowy, umacniał więc istniejące struktury polityczne (państwowe i protopaństwowe) i sprzyjał ich powstawaniu tam, gdzie ich wcześniej nie było (Wolf, 2009, s. 236). Podobne zjawisko można widzieć w okresie halsztackim. Wspomniane wyżej duże osiedla obronne i towarzyszące im groby kurhanowe stanowią ewidentny dowód na istnienie silnych ośrodków władzy. Ponadto wskazuje się, że w sytuacji chronicznego zagrożenia społeczności plemienne akceptują uprzywilejowaną pozycję zmilitaryzowanych elit, które w zamian mogą zagwarantować bezpieczeństwo i względną stabilizację (Diamond, 2012, s. 250). Zauważono też, że niewolnictwo dynamizuje rozwój gospodarczy. Wraz z intensyfikacją handlu niewolnikami w Afryce zachodniej pojawili się „wielcy ludzie” – władcy i przedsiębiorcy jednocześnie. Podstawą ich silnej pozycji politycznej i militarnej był handel ludźmi, ale nie tylko. Stąd organizacja państwa i gospodarki (wydobycie surowców czy rolnictwo nastawione na produkcję towarową) „przyspiesza” (Wolf, 2009, s. 239). Podobne zjawisko czytelne jest też w okresie halsztackim. Widoczna jest intensyfikacja eksploatacji soli, zarówno w kopalniach, jak i przez solanki (Harding, 2013, s. 67–86). Pojawia się produkcja żelaza, co pokazują wspomniane już masowe depozyty piramidalnych sztab. W tym czasie intensyfikuje się także handel bałtyckim bursztynem, który dociera także do etruskiej Italii (Bukowski, 1992; Kolendo, 1998; Kristiansen, 1998, s. 233–239; Chytráček i in., 2017). Jak już wspomniano, nie można wykluczyć także komercyjnego obrotu tekstyliami. Warto też zwrócić uwagę, że handel niewolniczy w Afryce wywołał falę ucieczek całych społeczności (Wolf, 2009, s. 262–263). Wydaje się możliwe, że szybkie rozprzestrzenianie się halsztackiego modelu kultury także mogło wiązać się z tego rodzaju wędrówkami. Co istotne, w Afryce zauważono, że utrzymujący się stan polowania na niewolników powodował też różnicowanie się poszczególnych społeczeństw. Z jednej strony powstawały silnie hierarchiczne struktury (państwa) specjalizujących się w łowach na ludzi, a z drugiej funkcjonowały społeczności bardziej egalitarne, często rodowe lub acefaliczne, które były eksploatowane przez te pierwsze (Goody, 2012, s. 107–108; Wolf, 2009, s. 262–263). Nie można wykluczyć, że taka była relacja między nowo powstałymi grupami tworzącymi kulturę halsztacką a ludnością kultur pól popielnicowych. Te ostatnie, jak już wspomniano wyżej, najprawdopodobniej odznaczały się bardziej egalitarną strukturą społeczną. Zmiana modelu kultury mogła więc być odpowiedzią na zagrożenie.

Podsumowując, wydaje się, że przełom kulturowy w okresie halsztackim ma dwie zasadnicze przyczyny. Pierwsza to pojawienie się nowych technologii. Dotyczy to przede wszystkim metalurgii żelaza. Pozwoliła ona na skuteczniejsze działania militarne, ale też i szeroki rozwój techniki przez zastosowanie nowych narzędzi. Ponadto świeżo wprowadzony surowiec spowodował, że brąz przestał być już tak atrakcyjny jak wcześniej. W związku z tym mogły powstać inne powiązania handlowe, a co za tym idzie też i relacje polityczne. Jako nową technologię informacyjną można natomiast traktować zastosowanie systemów modułowych.

Druga przyczyna przemian wiąże się natomiast z handlem ludźmi. Był to czynnik intensyfikujący wymianę na bardzo wielu poziomach. Pozwolił na dopływ dużych ilości importowanych dóbr, które budowały pozycje władców. Spowodowało to radykalną przebudowę relacji społecznych. Pojawiło się społeczeństwo silnie zhierarchizowane, z wąską elitą, która przemocą eksploatowała resztę ludności. Mechanizm taki ma zresztą bardzo sugestywne analogie. Wskazuje się, że tradycyjne systemy społeczne w konfrontacji z gospodarkami komercyjnymi (zwłaszcza tymi z dużą siłą militarną i zapotrzebowaniem na pracę ludzką) zaczynają działać na rzecz tych ostatnich. Dla tworzących je społeczności stawały się systemem eksploatacji, przede wszystkim jeśli chodzi o niewolników. Jako klasyczny przykład przedstawiana jest Afryka Zachodnia i wyspa Bali w czasach wczesnonowożytnych (Graeber, 2018, s. 220–221). W obu tych rejonach powstała rozbudowana hierarchia społeczna oraz wypracowano spektakularne formy wycofywania dóbr z obiegu. W wypadku wyspy Bali odnotowano wystawne pogrzeby połączone z paleniem wartościowych przedmiotów oraz różne formy hazardu (patrz: Geertz, 1980; Warren, 1993). W Afryce były to wyszukane spektakle (Graeber, 2018, s. 212–219, 511–512), w państwie Benin natomiast miedź pozyskiwaną w zamian za niewolników używano do wykonywania monumentalnych rzeźb zdobiących siedziby władców (Herbert, 1984, s. 123–140, 246). Co ciekawe, przedstawiano na nich ludzi władzy (elity) w kontekstach zbliżonych do sztuki situl.

System ekonomiczno-społeczny kultury halsztackiej mógł działać tylko wtedy, gdy handel ludźmi funkcjonował w nieprzerwany sposób. Brak napływu dóbr z zewnątrz powodował, że cała machina, najpierw przemocy, a później potłaczowej redystrybucji, stawała się zupełnie bezużyteczna. To właśnie dlatego wskazuje się, że wojna między Kartagińczykami i Etruskami, a w konsekwencji zmiany polityczne w Italii mogły być przyczyną załamania się tego systemu (Rowlands, Frankenstein, 1998, s. 368–371; Brun, 1999). Ze względu na zaangażowanie militarne (zapewne kosztowne) popyt na niewolników najprawdopodobniej zmalał. Zostały też przerwane połączenia handlowe. Brak wymiany i dopływu importów podważył status elit, które właśnie w ten sposób legitymizowały swoją pozycję. Konsekwencją tych zjawisk było przejście kontroli nad centralnymi partiami kultury halsztackiej przez grupy peryferyjne z północy (Kristiansen, 1998, s. 292–295; Cunliffe, 2011, s. 202–205, map. 6.3, 6.4). Przebieg tego procesu nie jest do końca rozpoznany (Dietler, 1999), można jednak stwierdzić, że w jego wyniku nastąpiła głęboka zmiana na wielu polach, tj. powstała kultura lateńska. Wraz z pojawieniem się nowej stylistyki wytworów kultury materialnej nastąpiło porzucenie

osad obronnych i zmiana obrządku pogrzebowego, zaprzestano budowy bogato wyposażonych kurhanów. Ludność stała się jeszcze bardziej zmilitaryzowana, mobilna i odznaczała się bardziej egalitarnymi stosunkami (Arnold, 1999, s. 50–52; Cunliffe, 2003, s. 81–86, 322). Nie można wykluczyć, że zmiany społeczne miały bardzo gwałtowny charakter. Tak można interpretować plądrowanie grobów kurhanowych (Wells, 1980, s. 31–32; Spindler, 1983, s. 195–200) oraz niszczenie stojących na nich posągów (Wells, 1980, s. 31–32; Spindler, 1983, s. 195–200). W ten sposób usuwano symboliczne znamiona władzy elit. Wydaje się więc, że system społeczny i gospodarczy oparty na handlu ludźmi oraz brutalnej przemocy i eksploatacji nie mógł funkcjonować w sposób trwały. Warunkiem jego działania jest stałe i duże zewnętrzne zapotrzebowanie na niewolników. Wszelkie wahnięcia koniunktury powodują wyraźne osłabienie władzy. Z drugiej strony społeczności dostarczające ludzi wytwarzały mechanizmy obronne. Jednym z nich jest pogłębiająca się militaryzacja kultury. Stąd też, jak się wydaje, w kulturze lateńskiej klasą dominującą byli wojownicy (patrz: Gralak, 2021). I to właśnie ich pochówki zastąpiły wcześniejsze groby kurhanowe elit. Co jednak wcale nie znaczy, że pojawiły się pochówki pozostałych członków społeczności albo zniknęło niewolnictwo. Analogiczne przemiany zachodziły też w innych społecznościach w starożytności:

U Greków w pierwszych czasach po zniesieniu królestwa rządy w państwie spoczęły w rękach wojowników i to z początku rycerzy (bo jazda stanowiła o sile i przewadze w wojnie; ciężkozbrojna piechota bez odpowiedniej taktyki jest bowiem nieużyteczna, a w dawnych czasach nie było w tym względzie doświadczenia i znajomości zasad wojowania, tak że siła wojskowa opierała się na jeździe). (Arystoteles, *Polityka*, 1297b)

Przełom społeczny łączył się też ze zmianami dostępu do środków produkcji. Paneuropejski horyzont pochówków wojowników z pełnym żelaznym rynsztunkiem i kobiet z tzw. garniturami ozdób z brązu (Waldhauser, 1987; 2001, s. 86–91) wskazuje, że „demokratyzacja” dotyczyła też metalurgii. Można zadać pytanie, czy liczne występowanie w okresie lateńskim przedmiotów z żelaza i śladów jego wytwarzania (Pleiner, 2000, s. 39–41) wynika z przełomu technologicznego, czy ze zmiany organizacji produkcji. Wydaje się, że uległa ona decentralizacji i upowszechnieniu, wraz z upadkiem władzy elit skończyła się też ich kontrola nad żelazem.

Wskazuje się, że zmiany te stanowiły dalekie echo procesów społecznych zachodzących nad Morzem Śródziemnym. Na tych obszarach okres od 700 do 450 p.n.e. to czasy rządów królewskich. Około 500 roku fala demokratyzacji (ograniczonej oczywiście do wybranych klas ludzi) rozpoczyna się w Atenach i Grecji, później w Rzymie (wygnanie królów), by na końcu dotrzeć do rejonów zajętych przez kulturę halsztacką (Kristiansen, 1998, s. 313). Arystoteles przedstawił przyczyny tego zjawiska, wskazując głównie na czynniki emocjonalne:

W arystokracjach dochodzi do przewrotów w pierwszym rzędzie dlatego, że niewielu ma dostęp do godności (Jak już zaznaczono, pociąga to za sobą upadek również oligarchii, a przecież i arystokracja jest z pewnego punktu widzenia oligarchią, bo w jednej i drugiej niewielu tylko rządzi, a choć ograniczenie do niewielu ma w obu wypadkach różne podło-

że, to jednak w pospolitym mniemaniu także i arystokracja uchodzi z podanego powodu za oligarchię). Musi zaś dojść do takiego przewrotu szczególnie wówczas, gdy się znajdzie pewna znaczniejsza ilość ludzi mających przekonanie, że nie ustępują co do cnoty rządzącym. [...] Dochodzi też do przewrotu, gdy pewni ludzie wybitni doznają zniewag ze strony takich, którym bynajmniej nie ustępują w cnocie, a którzy wyższe jednak posiadają godności [...], albo też gdy jakiś dzielny człowiek nie znajduje dostępu do godności [...], albo znów gdy jedni są nadmiernie biedni, a drudzy zbyt bogaci, zjawisko, które zwłaszcza w czasie wojen występuje. (Arystoteles, *Polityka*, 1306b)

Te czynniki z pewnością były również istotne w środowisku kultury halszackiej. Napięcia społeczne wywołane rozwarstwieniem społecznym i przemocą zapewne przyczyniły się do zaniku tego modelu kultury.

BIBLIOGRAFIA

- Alfawicka, S. (1970). *Ceramika malowana okresu halszackiego w Polsce*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Arnold, B. (1988). Slavery in late prehistoric Europe: Recovering the evidence for social structure in Iron Age Society. W: D. Blair, Gibson, M. N. Geselowitz (red.), *Tribe and polity in late prehistoric Europe: demography, production, and exchange in the evolution of complex social systems* (s. 179–192). New York – London: Plenum Press.
- Arnold, B. (1999a). The material culture of social structure: rank and status in early Iron Age Europe. W: B. Arnold, D. Blair Gibson (red.), *Celtic chiefdom, Celtic state. The evolution of complex social systems in prehistoric Europe* (s. 43–52). Cambridge: University Press.
- Arnold, B. (1999b). ‘Drinking the Feast’: Alcohol and the Legitimation of Power In Celtic Europe. *Cambridge Archaeological Journal*, 9(1), 77–93.
- Arystoteles (2001). *Polityka (Dziela wszystkie)*. T. 6 (przełożył, słowem wstępnym i komentarzem opatrzył Ludwik Piotrowicz, wstępem poprzedził Mikołaj Szymański). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe
- Åkerström, Å. (1943). *Åkerström, Der Geometrischestil in Italien*. Lund – Leipzig: C. W. K. Gleerup; Harrassowitz.
- Balzer, I. (2018). Burial Mounds and Settlements. Their Relations in the Late Hallstatt and Early La Tène-Period (6th–4th century BC). W: T. Knopf, W. Steinhaus, S. Fukunaga (red.), *Burial Mounds in Europe and Japan Comparative and Contextual Perspectives* (s. 118–136). Oxford: Archaeopress Publishing Ltd.
- Banck, J. (1996). Spinnen, Weben, Färben. Feine Tuche für den Fürsten. W: J. Biel (red.), *Experiment Hochdorf. Keltische Handwerkskunst wiederbelebt* (s. 40–63). Stuttgart: Keltenmuseum.
- Banck-Burgess, J. (1999). *Hochdorf IV. Die Textilfunde aus dem späthallstattzeitlichen Fürstengrab von Eberdingen-Hochdorf (Kreis Ludwigsburg) und weitere Grabtextilien aus hallstatt- und latènezeitlichen Kulturgruppen*. Stuttgart: Landesamt für Denkmalpflege im Regierungspräsidium Stuttgart.
- Banck-Burgess, J. (2012). *Mittel der Macht. Textilien bei den Kelten: Instruments of power. Celtic Textiles*. Stuttgart: wbg Theiss.
- Bianchin Citton, E. (2014). Topografia e sviluppo di un centro preromano della fascia pedemontana veneta. Il caso di Montebelluna. W: G. Baldelli, F. Lo Schiavo (red.), *Amore per l'antico. Dal Tirreno all'Adriatico, della Preistoria al Medioevo e oltre. Studi di Antichità in ricordo di Giuliano de Marinis*. T. 2 (s. 999–1006). Roma: Scienze e Lettere.
- Blajer, W. (2001). *Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu I wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich*. Kraków: Księgarnia Akademicka.

- Barber, E. W. (1995). *Women's Work: The First 20,000 Years; Women, Cloth, and Society in Early Times*. New York: W. W. Norton Company.
- Blakely, S. (2006). *Myth, Ritual, and Metallurgy in Ancient Greece and Recent Africa*. Cambridge: University Press.
- Boom van den, H. (1995). Zjawisko antropomorfizacji w okresie halsztackim. W: *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno* (s. 43–54). Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Boom van den, H. (2001). Z badań nad ceramiką zdobioną z wczesnej epoki żelaza w Niemczech południowo-zachodnich. W: B. Gediga, A. Mierzwiński, W. Piotrowski (red.), *Sztuka epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej* (s. 337–352). Wrocław: Polska Akademia Nauk; Biskupin: Muzeum Archeologiczne.
- Bouzek, J. (1985). The Aegean, Anatolia and Europe: cultural interrelations in the second millennium B. C. *Studies in Mediterranean Archaeology*, 29, 269.
- Bouzek, J. (1997). Greece, Anatolia and Europe: cultural interrelations during the Early Iron Age. *Studies in Mediterranean Archaeology*, 122.
- Bouzek, J. (2008). Koine of Early Iron Age Geometric styles. W: B. Gediga, W. Piotrowski (red.), *Sztuka pradziejowa i wczesnośredniowieczna jako źródło historyczne* (s. 125–138). Biskupin – Wrocław: Muzeum Archeologiczne w Biskupinie.
- Bouzek, J. (2011). Prehistory of Europe as seen from its centre. Czech lands from Paleolithic to the end of La Tène period in European context. *Studia Hercynia*, 15(1).
- Brosseder, U. (2004). *Studien zur Ornamentik hallstattzeitlicher Keramik zwischen Rhônetal und Karpatenbecken*. Bonn: Habelt.
- Brun, P. (1999). From chieftom to state organization in Celtic Europe. W: B. Arnold, D. Blair Gibson (red.), *Celtic chieftom, Celtic state. The evolution of complex social systems in prehistoric Europe* (s. 13–25). Cambridge: Cambridge University Press.
- Brun, P., Chaume, B. (2013). Une éphémère tentative d'urbanisation en Europe centre-occidentale durant les Vie et Ve siècles av. J. C.? *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, 110, 319–349.
- Bugaj, E. (2010). Wczesnogreckie przedstawienia figuralne i ich oddziaływanie w kręgu kultury halsztackiej. W: B. Gediga, W. Piotrowski (red.), *Rola głównych centrów kulturowych w kształtowaniu oblicza kulturowego Europy Środkowej we wczesnych okresach epoki żelaza* (s. 99–125). Biskupin – Wrocław: Instytut Etnologii i Archeologii Polskiej Akademii Nauk.
- Bugaj, E., Kopiasz, J. (2006). Próba interpretacji zabudowy osady z wczesnej epoki żelaza na stanowisku Milejowice 19, pow. wrocławski. W: B. Gediga, W. Piotrowski (red.), *Architektura i budownictwo epoki brązu i wczesnych okresów epoki żelaza w Europie Środkowej Problemy rekonstrukcji* (s. 175–207). Biskupin – Wrocław: Instytut Etnologii i Archeologii Polskiej Akademii Nauk.
- Bukowski, Z. (1992). Tzw. szlak bursztynowy z wczesnej epoki żelaza na obszarach na południe od Sudeków i Karpat w świetle importów pochodzenia południowego. W: S. Czopek (red.), *Ziemia polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami* (s. 39–54). Rzeszów: Muzeum Okręgowe w Rzeszowie.
- Chochorowski, J. (1999). Żelazny oręż barbarzyńców – wczesna epoka żelaza poza zasięgiem cywilizacji klasycznych. W: J. K. Kozłowski (red.), *Encyklopedia historyczna świata* (s. 304–395). Kraków: Agencja Publicystyczno-Wydawnicza Opres.
- Chytráček, M., Golec, M., Chvojka, O., Metlička, M., Michálek, J., Novotná, M., Frolíková, D. (2017). Jantar starší doby železné a průběh jantarové stezky střední Evropy – Amber of the Early Iron Age and the course of the Amber Road in Central Europe. *Památky archeologické*, 108, 121–256.
- Derrix, C. (2001). *Frihe eisenfunde im Odergebiet. Studien zur Hallstattzeit in Mitteleuropa*. Bonn: Habelt.
- Diamond, J. (2012). *Strzelby zarazki maszyny. Losy ludzkich społeczeństw*. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Dzięgielewski, K. (2007). Grzebień i zawieszki grzebieńiowate z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza i ich związek ze strojem. W: J. Chochorowski (red.), *Studia nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza. Księga poświęcona Profesorowi Markowi Gedlowi na pięćdziesięciolecie pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim* (s. 153–217). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

- Egg, M. (1996). *Das hallstattzeitliche Furstengrab von Strettweg bei Judenburg in der Obersteiermark*. Mainz: Hebelt.
- Egg, M., Kramer, D. (red.) (2013). *Die hallstattzeitlichen Fürstengräber von Kleinklein in der Steiermark: der Kröllkogel*. Mainz: Römisch Germanisches Zentralmuseum.
- Egg, M., Kramer, D. (2016). *Die hallstattzeitlichen Fürstengräber von Kleinklein in der Steiermark: Die beiden Hartnermichelkogel und der Pommerkogel*. Mainz: Verlag des Römisch-Germanisches Zentralmuseum.
- Eibner, A. (1981). Darstellungsinhalte in der Kunst der Hallstattkultur. Gedanken zum „überhöhten Leben“ im Situlenbereich und Osthallstattkreis. W: C. Eibner (red.), *Die Hallstattkultur. Bericht über das Symposium in Steyr 1980 aus Anlaß der Internationalen Ausstellung des Landes Oberösterreich* (s. 261–296). Linz: Landesverlag.
- Eibner, A. (1986). Musikleben in der Hallstattzeit. Betrachtungen zur „Mousiké“ anhand der bildlichen Darstellungen. W: M. Albrecht, W. Schubert (red.), *Musik in Antike und Neuzeit. Quellen und Studien zur Musikgeschichte von der Antike bis in die Gegenwart* (s. 271–318). Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH.
- Eibner, A. (2001). Die Eberjagd als Ausdruck eines Heroentums? Zum Wandel des Bildinhalts in der Situlenkunst am Beginn der Laténezeit. W: B. Gediga, A. Mierziński, W. Piotrowski (red.), *Sztuka epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej* (s. 231–279). Wrocław: Oddział Polskiej Akademii Nauk; Biskupin: Muzeum Archeologiczne.
- Eibner, A. (2008). Der Faustkampf – ein Aufnahmenritus in den Kriegerstand? Gedanken zu einem integrierenden Bestandteil des „Situlenfestes“. W: B. Gediga, W. Piotrowski (red.), *Sztuka pradziejowa i wczesnośredniowieczna jako źródło historyczne* (s. 151–198). Biskupin – Wrocław: Muzeum Archeologiczne w Biskupinie.
- Eibner, A. (2012). Gibt es einen Wechsels in der Situlenkunst von Einzel – zu Gruppendarstellungen im zeitlichen Wandel? W: B. Gediga, A. Grossman, W. Piotrowski (red.), *Rytm przemian kulturowych w pradziejach i średniowieczu* (s. 355–387). Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza.
- Eibner, A. (2016). Kulturelle Einflussnahme aus Etrurien auf die benachbarten Kulturräume der europäischen Eisenzeit. W: B. Gediga, A. Grossman, W. Piotrowski (red.), *Europa w okresie od VIII wieku przed narodzeniem Chrystusa do I wieku naszej ery* (s. 147–195). Biskupin – Wrocław: Muzeum Archeologiczne w Biskupinie.
- Eibner, A. (2018). Zur Bildsprache der Situlenkunst – entschlüsselt anhand der Situla Montebelluna (Italien): Motiv und Symbol in der eisenzeitlichen Kunst. W: B. Gediga, A. Grossman, W. Piotrowski (red.), *Inspiracje i funkcje sztuki, pradziejowej i wczesnośredniowiecznej* (s. 375–397). Biskupin – Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Frankenstein, S., Rowlands, M. J. (1978). The internal structure and regional context of Early Iron Age society in southwest Germany. *Institute of Archaeology Bulletin*, 15, 73–112.
- Eyo, E. (1979). *Nigeria and the Evolution of Money*. Lagos: Central Bank of Nigeria in association with the Federal Dept. of Antiquities.
- Fernández-Götz, M., Krause, D. (2013). Rethinking Early Iron Age urbanisation in central Europe: The Heuneburg site and its archaeological environment. *Antiquity*, 87, 473–487.
- Gansiniec, Z. (1956). Żelazny pieniądz Spartan i geneza obolosu. *Archeologia*, 9, 367–413.
- Gąssowski, J. (1994). *Prahistoria sztuki*. Warszawa: Trio.
- Gediga, B. (2006). O muzykowaniu w epoce brązu i w wczesnej epoce żelaza w Europie. Kopiowanie rzeczywistości w sztuce. W: M. Kwapiński (red.), *Estetyka w archeologii. Kopie i naśladownictwa* (s. 85–106). Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku.
- Gediga, B. (2009). Refleksje o problematyce badań nad dziejami społeczeństw tarnobrzezkiej kultury łużyckiej. W: S. Czopek, K. Trybała-Zawiślak (red.), *Tarnobrzezka kultura łużycka – źródła i interpretacje* (s. 119–137). Rzeszów: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.
- Gediga, B. (2010). Śląsk – regionalna prowincja kultury halsztackiej. W: B. Gediga, W. Piotrowski (red.), *Rola głównych centrów kulturowych w kształtowaniu oblicza kulturowego Europy środkowej we*

- wczesnych okresach epoki żelaza (s. 187–218). Biskupin – Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Gediga, B. (2011). Neue Forschungen zu den früheisenzeitlichen Kulturen in Südwestpolen. *Acta Archaeologica Carpathica*, 46, 83–116.
- Gediga, B. (2013). The Culture of the Early Iron Age in the south-western regions of Poland in the light of new research in counterpoint. W: S. Bergerbrant, S. Sabatini (red.), *Essays in Archaeology and Heritage Studies, Honour of Professor Kristian Kristiansen* (s. 283–393). Oxford: Archaeopress.
- Gediga, B., Łaciak, D., Łydźba-Kopczyńska, B., Markiewicz, M. (2017). *Świat kolorów garncarzy z rejonu Domasławia sprzed około 2800 lat*. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Gediga, B., Józefowska, A., Łaciak, D., Dolata-Daszkiwicz, I. (2020). *Cmentarzysko wczesnej epoki żelaza w Domasławiu 10/11/12, pow. wrocławski*. Wrocław: Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Gedl, M. (1988). *Die Toilettengeräte in Polen*. München: Beck.
- Gedl, M. (1991). *Die Hallstatteinflüsse auf den polnischen Gebieten in der Früheisenzeit*. Kraków: Profil-Archeo.
- Geertz, C. (1980). *Negara: the theatre state in nineteenth century Bali*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Gerdson, H. (1986). *Studien zu den Schwertgräbern der alteren Hallstattzeit*. Mainz am Rhein: von Zabern.
- Golec, M. (2003/2004). Rožně, řecko-etruské vlivy ve střední Evropě. *Sborník PracíFilosofické Fakulty Brněnské Univerzity*, 8(9), 101–110.
- Goody, J. (2012). *Człowiek, pismo, śmierć. Rozmowy z Pierrem-Emmanuelem Dauzat*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Graeber, D. (2018). *Dług. Pierwsze pięć tysięcy lat*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Gralak, T. (2017). *Architektura, style and structure in the Early Iron Age in Central Europe*. Wrocław: Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Gralak, T. (2021). Biała zwyciężonym – gospodarka i relacje społeczne w kulturze lateńskiej. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 26, 59–87.
- Grömer, K. (2015). Muster – Farbe – Design Eisenzeitliche Textilkunst aus Mitteleuropa. *Antike Welt*, 1(15), 13–17.
- Grömer, K. (2016). *The Art of Prehistoric Textile Making. The development of craft traditions and clothing in Central Europe*. Vienna: Natural History Museum Vienna.
- Grömer, K., Kern, A., Reschreiter, H., Rösel-Mautendorfer, H. (2013). *Textiles from Hallstatt. Weaving Culture in Bronze and Iron Age Salt Mines. Textilien aus Hallstatt. Gewebe Kultur aus dem Bronze- und Eisenzeitlichen Salzbergwerk*. Budapest: Archaeoliqua Alapítvány.
- Hansen, L. (2008). *Die Goldfunde und Trachtbeigaben des spät hallstattzeitlichen Fürstengrabes von Eberdingen-Hochdorf (Kr. Ludwigsburg)*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Fakultät der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel.
- Harding, A. (2013). *Salt in prehistoric Europe*. Leiden: Sidestone Press.
- Hauser, F., Schönfelder, M. (2014). Über die Alpen nach Nordosten – etruskische und alpine Funde in Böhmen und Polen aus dem 6. und 5. Jahrhundert v. Chr. W: G. Alberti, C. Féliu, G. Pierrevelcin (red.), *Transalpinare. Mélanges offerts à Anne-Marie Adam* (s. 435–445). Bordeaux: Ausonius.
- Härke, H. (1979). *Settlement types and Patterns in the west Halstatt province*. Oxford: BAR.
- Härke, H. (1982). Early Iron Age hill settlement in west central Europe: patterns and developments. *Oxford Journal of Archaeology*, 1, 187–212.
- Herbert, E. W. (1984). *Red Gold of Africa: Copper in Precolonial History and Culture*. Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Herbert, E. W. (1993). *Iron, Gender, and Power, Rituals of Transformation in African Societies*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

- Homer (1990). *Iliada, przełożył Franciszek Ksawery Dmochowski, z oryginałem skolonizował, opracował, komentarzem opatrzył i aneks zestawił Zygmunt Kubiak*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Jacobi, G. (1974). Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching. W: W. Krämer (red.), *Die Ausgrabungen in Manching*. T. 5. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Kolendo, J. (1998). Napływ bursztynu z północy na tereny Imperium Rzymskiego w I–VI w. n.e. W: J. Kolendo (red.), *Świat antyczny i barbarzyńcy, Teksty, zabytki, refleksja nad przeszłością* (s. 131–140). Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kopiasz, J. (2008). Ceramika „prestżowa” jako wyraz struktury społecznej mieszkańców osady z okresu halsztackiego w Milejowicach, pow. Wrocław. W: B. Gediga, W. Piotrowski (red.), *Sztuka pradziejowa i wczesnośredniowieczna jako źródło historyczne* (s. 211–228). Biskupin – Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Kossack, G. (1970). *Gräberfelder der Hallstattzeit an Main und fränkischer Saale*. Kallmunz: Michael Lassleben.
- Kossack, G. (1993). Hallstatt- und Lateneornament. W: H. Dannheimer, R. Gebhard (red.), *Das Keltische Jahrtausend* (s. 138–152). Mainz: Philipp von Zabern.
- Kossack, G. (1998). Ostentatious Graves remarks about their nature and interpretative value. W: B. Hänsel, A. Harding (red.), *Towards translating the Past* (s. 13–38). Rahden/ Westf.: Verlag Marie Leidorf.
- Kristiansen, K. (1998). *Europe before history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Landels, J. G. (2003). *Landels, Muzyka starożytnej Grecji i Rzymu*. Kraków: Homini.
- Lang, A., Salac, V. (red.) (2002). *Fernkontakte in der Eisenzeit. Konferenz Liblice 2000*. Praha: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik.
- Lévêque, P. (1973). *Świat grecki*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lucke, W., Frey, O.-H. (1962). *Die Situla in Providence (Rhode Island). Ein Beitrag zur Situlenkunst des Osthallstattkreises*. Berlin: Print book.
- Łaciak, D. (2009). *Spoleczno-kulturowe konteksty wytwórczości ceramiki malowanej u ludności wczesnej epoki żelaza w strefie nadodrzańskiej*. Wrocław (praca doktorska dostępna w bibliotece Instytutu Archeologii UW).
- McLean McDonald, D. (1992). *The origins of metrology. Collected papers*. Cambridge: Mc Donald Institute for Archaeological Research.
- Mangel, T. (2012). Bipyramidální ingot z Lužce nad Cidlinou, okr. Hradec Králové. *Archeologie ve Střední Čechách*, 16, 249–256.
- Merhardt von, G. (1969). Hallstatt und Italien. Bonn: Habelt in Komm.
- Möller-Wiering, S. (2012). Germany: Bronze and Pre-Roman Iron Ages. W: M. Gleba, U. Mannering (red.), *Textiles and Textile Produktion in Europe from Prehistory to AD 400* (s. 122–138). Oxford – Oakville: Oxbow Books.
- Nebelsick, L. (2020). Celtic kykeon? New ceramological evidence for the appropriation of Mediterranean sympotic and libation practices in the 6th century BCE Heuneburg. W: Z. Kobyliński (red.), *Archaeologica hereditas. Monographs of the institute of archaeology of the cardinal stefan Wyszyński University in Warsaw* (s. 37–56). Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Nebelsick, L., Schaller, C. (2022). Erotik in der Situlenkunst. *Bayerische archaologie*, 1, 28–33.
- Pare, C. F. E. (1991). *Swords, wagon-graves, and the beginning of the Early Iron Age in Central Europe*. Marburg: Philipps-Universität. Marburger Kleine Schriften 37.
- Pare, C. F. E. (1992). *Wagons and Wagon-Graves of the Early Iron Age in Central Europe*. Oxford: Oxford University Committee for Archeology.
- Peroni, R. (1975). Vaselame fittile. W: E. Peroni (red.), *Studi sulla cronologia delle civiltà di Este e Gola-secca* (s. 81–97). Firenze: Sansoni.
- Pleiner, R. (1969). *Iron working in Ancient Greece*. Praha: Národní technické muzeum Pleiner, R. (2000). *Iron in Archaeology The European Bloomery Smelters*. Praha: Archeologický ústav AV CR.
- Polanyi, K. (2010). *Wielka transformacja*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe.

- Rahmstorf, L., Pare, C. (2007). Zu Gewichtssteinen der Späthallstatt- und Latènezeit. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 54, 265–295.
- Reichenberger, A. (1994). “Herrenhöfe” der Urnenfelder- und Hallstattzeit. W: *Archäologische Untersuchungen zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit zwischen Nordsee und Kaukasus* (s. 187–215). Regensburg: Universitätsverlag Regensburg.
- Reichenberger, A. (2000). *Bildhafte Darstellungen der Hallstattzeit. Beiträge zur Vorgeschichte Nordostbayerns*. Nürnberg: VKA-Kaboni.
- Rowlands, M., Frankenstein, S. (1998). The internal structure and regional context of Early Iron Age society in South-Western Germany. W: Kristiansen K., Rowlands M. (red.), *Social transformations in archaeology. Global and local perspectives* (s. 334–374). London: Routledge.
- Rysiewska, T. (1996). *Struktura rodowa w społecznościach pradziejowych*. Wrocław: Leopoldinum Fundacji dla Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Sahlins, M. (2011). *Z przeprosinami dla Tukidydesa Rozumienie historii jako kultury i odwrotnie*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Sandras, N. K. (1968). *Prehistoric art in Europe*. Harmondsworth, Middlesex; Baltimore, Md.; Victoria, Australia: Penguin Books.
- Sądejowa, H. (1959). Zarys metryki greckiej. W: *Metryka grecka i lacińska, Praca zbiorowa pod redakcją Marii Duskiej i Władysława Strzeleckiego*, (s. 7–71). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Shefton, B. (1995). Leaven in the dough: Greek and Etruscan imports north of the Alps – the classical period. W: J. Swadling, S. Walker, P. Roberts (red.), *Italy in Europe: Economic Relations 700 BC–AD 50* (s. 9–44). London: British Museum Press.
- Stary, P. (1979). Feuerböcke und Bratspiesse aus eisenzeitlichen Gräbern der Apennin-Halbinsel. *Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar Marburg*, 5, 40–61.
- Tecco Hvala, S. (2012). *Magdalenska Gora. Družebna struktura in grobini rituali železnodobne skupnosti/ Magdalenska Gora. Social structure and burial rites of the Iron Age community*. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU.
- Teržan, B. (1990). *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem (The Early Iron Age in Slovenian Styria)*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Teržan, B. (2004). Obolos – mediterrane Vorbilder einer prämonetären “Währung” der Hallstattzeit? W: B. Hänsel (red.), *Parerga Praehistorica* (s. 161–202). Bonn: Habelt.
- Thomson, B. (1908). *The Fijians: A Study in the Decay of Custom*. London: William Heineman.
- Turk, P. (2005). *Bilder aus Leben und Mythos, Katalog zur archaologischen Ausstellung: Zur Situlenkunst im slowenischen Raum (7.–4. Jahrhundert v. Chr.)*. Ljubljana: Kulturno-informacijski center Mestnega Muzeja.
- Vakolek, V. (2008). Slezkoplatěnická kultura. W: N. Venclova (red.), *Archeologie Pravěkých Čech*. T. 6 (s. 84–97). Praha: Archeologický ústav AV ČR.
- Vasić, R. (1973). The openwork Belts and the Early Iron Age Chronology in the Northern Balkans. *Archaeologia Iugoslavica*, 12, 1–14.
- Veblen, T. (2008). *Teoria klasy próżniaczej*. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza S.A.
- Vorbrich, R. (1989). *Daba – górale północnego Kamerunu. Afrykańska gospodarka tradycyjna pod presją historii i warunków ekologicznych*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Waldhauser, J. (1987). Keltische Gräberfelder in Bohmen. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 68, 25–179.
- Waldhauser, J. (2001). *Encyklopedie Keltů v Čechách*. Praha: Libri.
- Warren, C. (1993). Disrupted death ceremonies: popular culture and the ethnography of Bali. *Oceania*, 64, 36–56.
- Williams, T., Calvert, J. (1859). *Fiji and the Fijians*. New York: D. Appelton & Co.
- Wolf, E. (2009). *Europa i ludy bez historii*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Wells, P. S. (1980). *Culture Contact and Culture Change: Early Iron Age Central Europe and the Mediterranean World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wells, P. S. (1984). *Farms, Villages and Cities: Commerce and Urban Origins in Late Prehistoric Europe*. Ithaca: Cornell University Press.

MASTERS AND SLAVES – ECONOMY OF THE HALLSTATT PERIOD

Summary

The Hallstatt period in Central Europe was a time of profound change – in practically every aspect. This cultural and economic breakthrough seems to have two main causes. The first one is the emergence of new technologies. This mainly applies to iron metallurgy. The new resource facilitated military and economic successes. Access to it, and especially control over it, became instruments of economic progress and political domination. Moreover, iron made bronze no longer as attractive as before. As a result, new trade ties and political relations could arise. On the other hand, modular systems can be considered a new information technology. The second reason for the cultural change is the trade with the Mediterranean region, especially Italy. These asymmetrical relationships forced profound social changes in the areas north of the Alps. An important factor was probably the slave trade, which was related to violence and armed struggle for obvious reasons. This resulted in a progressive militarization, which is visible through the construction of defensive settlements and the strengthening of farms. Moreover, this type of trade was a factor that intensified exchange on many levels. It allowed the influx of large amounts of imported goods. They were redistributed – and that way, the position of the rulers was built. This resulted in a radical rebuilding of social relations. A strongly hierarchical society emerged – with a narrow elite who forcibly exploited the rest of the population. Imported luxury goods have become indicators of their status. It is readable, especially through the finds from the burial mounds. In turn, the notions known from the so-called art of *situlas* show the aspirations of these people. Sumptuous consumption and sophisticated costumes indicate that the so-called leisure class already emerged. The stability of the system depended on violence (real and symbolic) and economic relations with the dominant partner. The economic and social system of the Hallstatt culture could, therefore, only function if human trafficking continued to operate. The lack of an influx of goods from Mediterranean regions made the whole machine – first of violence and then of redistribution – completely useless. This is why the war between the Carthaginians and the Etruscans and, consequently, the political changes in Italy could have caused the collapse of this system. Due to military involvement, the demand for enslaved people probably decreased. The lack of exchange and the inflow of imports undermined the position of the elites, which in this way legitimized their position. The consequence of such phenomena was the disappearance of the Hallstatt culture model. The course of this process is not fully recognized, but it can be said that it resulted in a profound change in many fields, i.e., the La Tené culture was established. With the appearance of a new style of material culture, defensive settlements were abandoned, and the funeral rite changed – the construction of richly equipped mounds was stopped. The population becomes more mobile, even more, militarized, and characterized by egalitarian relations. It cannot be ruled out that the social changes were very violent. This is how the plundering of burial mounds and the destruction of the statues standing on them can be interpreted. In this way, the symbolic features of the power of the elite were removed. Thus, the social and economic system based on the slave trade, brutal violence, and exploitation could not function sustainably. The condition for its functioning is a constant and sizeable external demand for slaves. Any changes in prosperity could quickly weaken the system of power. On the other hand, human-supplying communities could create the defense mechanisms. One of them is deepening militarization of culture. Hence – as it seems – the dominant class in the La Tené culture were the warriors. And it was their burials that replaced the earlier burial mounds of the elite. However, this does not mean that the graves of other community members appeared or that slavery disappeared.